ISSN: 2584-0509
(Page 78 to 88)

ਪ੍ਰਤੀਕ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਆਫ
ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
+91 99145-88584

ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਹਜ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਜ, ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਨਾ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਡਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਲਪਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰਯ ਕੁੰਤਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕਾਵਿ (ਸਾਹਿਤ) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਹਜ-ਸਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[1] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਗਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਮਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਹੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਈ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁ-ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅਰਥ ਡੂੰਘੇ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਟੀ. ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਲਾਕਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।"[2]

www.khojnama.com khojnamapb03@gmail.com

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਜਗਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ।"[3]

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਗੋਚਰ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਅਗੋਚਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਵਿਧਾਨ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਜੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।"[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਿਸੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਜਾਂ ਕਥਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਊਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜਾਂ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ (ਪੱਥਰ), ਨਦੀਆਂ, (ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ, ਸਰਸਵਤੀ), ਰੁੱਖਾਂ (ਤੁਲਸੀ, ਪਿੱਪਲ ਆਦਿ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਪਾਅ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਤਰਕਯੁਕਤ ਪਹੁੰਚ ਸੀ। ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਉਹ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਾਦੂਈ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਿਰੂਪਣ ਹੀ ਹੈ।"[5] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ।

ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਮਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬੰਨਣਾ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਲ ਜੁੰਗ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਦਿਮ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ (Archetype) ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਜਦੋਂ ਆਦਿਮ ਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਆਦਿਮ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਦਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲਈ ਆਰਕੀਟਾਈਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਰਕੀਟਾਈਪ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਆਰਕੀਟਾਈਪ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਜੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਬੇਅੰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਕੁਝ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ ਸੁਪਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਸੁਪਨ-ਤੱਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਯਤ, ਭਾਵ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

ਅਤੇ ਸੁਪਨ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਸੁਪਨ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[6] ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੋਕਸ ਲਿਬਿਡੋ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਿੰਗਕ ਜਾਂ ਯੌਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ 'ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ' ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਇਕ-ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਕ-ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[7] ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਦਾਤੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣਾ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਬੌਧਿਕ ਮਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਹਾਕਾਵਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਈ ਉਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਥਨ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਪਰੋਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਚਿਹਨ ਦੇ ਅਰਥ ਚਿਹਨੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸਿਗਨੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਂਦ

ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ: ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਲੱਖਣਾਰਥ ਪੱਧਰ। ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਹ ਡੈਨੋਟੇਸ਼ਨ (Denotation) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਭਾਵ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਣਾਰਥ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਕੌਨੋਟੇਸ਼ਨ (Connotation) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਡੈਨੋਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਫਸਟ ਆਰਡਰ ਸੀਮਿਓਟਕ (First order semiotic) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਤ ਮਿਲ ਕੇ ਜੋ ਚਿਹਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਸੈਕੰਡ ਆਰਡਰ ਸੀਮਿਓਟਕ (Second order semiotic) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਿਹਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿਹਨਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿਹਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚਿਹਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਦੋਂ ਗੂੜ੍ਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚਿਹਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚਿਹਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਨ (Transform) ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਚਿਹਨ ਵਿਚ ਜੋ ਚਿਹਨਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਸਗੋਂ ਚਿਹਨ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਖਣਾਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੀਵਾ ਵੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ 'ਕੋਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਕੋਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਨੇ ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਰੂਪਵਿਹੀਨ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਗੋਚਰ ਗਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅਬੋਧ ਅਤੇ ਅਲੱਖ ਹੈ। ਕੋਰਿਕ ਚਿਹਨ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਰਿਕ ਚਿਹਨ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਰਿਕ ਚਿਹਨ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਵਿਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸਤੇਵਾ ਦੀ ਇਸ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਤਾ (Inter

textuality) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[8]

ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਮਿਥ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਮਿਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ
ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਾਰਜ ਵੈਲੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਰੂਪਕ (metaphor) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਿਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[9] ਮਿਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਮਿਥ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਿਥ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਰੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨੇੜਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇਕ ਭਾਵਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬਿੰਬ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਬਿੰਬ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁਹਜ ਵਧਾਉਣ ਹਿਤ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਗਿਆ, ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲੈਅਮਈ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵੇਂ ਤੇ ਨਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਉੱਚ ਖ਼ਿਆਲ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਭਰਪੂਰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਟੁੱਕੜਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਸੱਚ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਦਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਤੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਟਕੋਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਸਦਾ ਹੈ।"[10] ਕਲਪਨਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਦੋਵਾਂ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦੋਵੇਂ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਲੰਕਾਰਕ ਅੰਸ਼, ਰਮਜ਼ਾਂ, ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਤੇ ਸੰਘਣਾਪਣ (Intensity) ਆਦਿ ਗੁਣ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਰਜ ਮੂਰਤ ਰਾਹੀਂ ਅਮੂਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਥੂਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਿੰਬ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਵਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। "ਸੰਨ 1880 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੁਝ ਫਰੈਂਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ Le Decandent ਨਾਮੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ (symbolist) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਿਆ।"[11] 1886 ਈ. ਵਿਚ ਜੀਨ ਮੌਰਿਸ (Jean Moreas) ਨੇ 'ਦ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਆਫ਼ ਸਿੰਬੋਲਿਜ਼ਮ' ਨਾਂ ਦਾ ਮੈਨੀਫ਼ੈਸਟੋ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। 'ਫ਼ਿਗਾਰੋ' ਨਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਬੌਦਲੇਅਰ (Pierre Charles Baudelaire, 1821-67 A.D) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਨੇਟ Correspondence ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- "ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਹ ਮੰਦਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਮੈਤਰੀਪੂਰਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਕਹਿ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਹੱਸਮਯਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।"[12] 18 ਸਿਤੰਬਰ 1886 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਦੇ 'ਲਾ ਫ਼ਿਗਾਰੋ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਜੀਨ ਮੌਰਿਸ ਨੇ

(Jean Moreas) ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਬੌਦਲੇਅਰ, ਸਟੀਫ਼ਨ ਮਲਾਰਮੇ ਅਤੇ ਪਾਲ ਵਰਲੇਨ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਵਜੋਂ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੌਰਿਸ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ, ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ, ਝੂਠੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਲਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਨੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਂ ਅਦਿੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਆਦਿ ਰੁਝਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹੀ ਦੌੜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸਟੀਫ਼ਨ ਮਲਾਰਮੇ ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਚ੍ਰਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[13] ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। "ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ 'Decandents' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1906 ਈ. ਵਿਚ 'symbolism' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਿਆ।"[14] ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫ਼੍ਰੈਂਚ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ: ਪਾਲ ਵਰਲੇਨ (Paul verlain), ਸਟੀਫ਼ਨ ਮਲਾਰਮੇ (Stephene Mallarme), ਆਰਥਰ ਰਿੰਬੋਦ (Arthur Rimbaud), ਹੈਨਰੀ ਦ ਰੈਨੇਅਰ (Henri de Regnier), ਇਮਾਇਲਿ ਵਰਹੇਰੇਨ (Emile Verhaeren), ਗਸਤੇਵ ਕਾਮ (Gustave Kalm) ਕਲੋਦਲ (Claudel) ਪਰੂਸਤ (Proust) ਅਤੇ ਪਾਲ ਵਾਲੇਰੀ (Paul Valery) ਆਦਿ। ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਵੀ

ਚਾਰਲਸ ਬੌਦਲੇਅਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਲੇਅਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਲਾਰਮੇ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਰਿੰਬੋਦ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਬਟਲਰ ਯੀਟਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲਰਿਜ, ਅਤੇ ਐਮਰਸਨ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਐਮਰਸਨ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਵੀ ਹਾਂ।[15] ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ ਐਡਗਰ ਐਲਨ ਪੋ (Edgar allen poe) ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੋ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ। ਉਹ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰਿਹਾ। ਪੋ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਦੇ ਲਈ' ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਟੀਚਾ ਅਲੌਕਿਕ ਸੌਂਦਰਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਵਖ-ਵਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਿੱਥੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਅਰਥ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅਰਥ ਗਹਿਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਰਜ ਮੂਰਤ ਰਾਹੀਂ ਅਮੂਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਬਿੰਬ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਮਿਆਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਵਿਤਾ

ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੌੜ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ / ਟਿੱਪਣੀਆਂ

---

[1] ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, (ਅਨੁ.), ਕੁੰਤਕ, ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਜੀਵਿਤ, ਪੰਨਾ 7.

[2] "symbols are of phenomenal world, they are anything present to any of the senses, and the artist notes their cross references between the different senses and their reflections from a world beyond the senses." Symbolism from 'Poe to Valery' by T.S. Elliot. Page 45.

[3] ਸਾਹਿਤਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੰਨਾ 68.

[4] ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 417.

[5] ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਦ ਅੰਕ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਨਾ 144.

[6] ਦੇਵੇਂਦ੍ਰ ਕੁਮਾਰ (ਅਨੁ.), ਫ਼ਰਾਇਡ : ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 125.

[7] ਸਿਰਦਾਰ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰ, ਪੰਨਾ 82.

[8] ਉਧਰਿਤ, ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਾਠੌਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਪੰਨਾ, 42-43.

[9] "symbol proves to be a special kind of metaphor and the myth proves to be a cluster of symbols brought into resonace in the process of metaphor." George Whalley. Poetic process.

[10] ਡਾ. ਸ਼ੈਲੀ, ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਤੇ ਸ਼ਿਵ-ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 16.

[11] ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਦ ਅੰਕ 32, ਪੰਨਾ 151.

[12] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 151.

[13] https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/glossary-terms/symbolism

[14] ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤ ਵੋਹਰਾ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਜਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਪੰਨਾ 252.

[15] ਉਧਰਿਤ, ਸ਼੍ਰੀ ਜਗਦੰਬਿਕਾ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਨਵੇਂ ਦਸ਼ਕ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ, (ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ) ਪੰਨਾ 29.